

BOCSKOR-SALLÓ LILLA

ERDÉLYISÉG ÉS INTERTEXTUALITÁS

Az identitás és autentikusság lehetőségei

Kovács András Ferenc költészetében

„És most azt sem tudom, melyik transzilvanizmusról kellene szólanom. Mert van egy föl-fölforrósított, végsőkéig vulgarizált, túlideologizált transzilvanizmus is. Az alkotás szempontjából az talán nem igazán releváns. Legalábbis, ami engem illet. Ennek ellenére bizonyos – nyilvánvalóan nem azonnali honéreményekre lícitáló – »erdélyiség« talán tetten érhető az én verseimben is. Ez számomra természetes, sorsszerű, naponta megszenvedett, ám ugyanakkor nagyon ambivalens állapot is... Amikor a hetvenes években írogatni kezdtem, akkor igyekeztem magamban mintegy tudatosítani, hogy mi mellett, mit befogadva, mit froclizva, mit elutasítva jövök, ha ugyan jövök, ebbe a szép irodalomba... Az erdélyiség hagyományai (hogy így mondjam!) ugyanis roppant gazdagok! Igen sokrétűek és sokszínűek. Talán több-kevesebb becsülettel vállalhatók is... De valahol mégsem elégségesek, hiszen az írlét, az írás léte, maga az alkotás nem kizárólagosan erről, hanem sokkalta többről szól. Többről kellene szóljon... Valamiféle univerzalizációról – túl a helyi specifikumokon... Avagy azokkal együtt. Legalábbis szerintem...”¹

I.

■ A kilencvenes években értelmezői közösségek és kritikusok kitüntetett figyelmet szántak a marosvásárhelyi költő újszerű lírai beszédmódjára, mint sajtósági költői artikulációra a posztmodern lírán belül. Bár 2002 után megtorpanni látszott a kritika lendülete, most mégis úgy tűnik, hogy a poétikai korpusz újraolvasásra és újraértelmezésre kényszeríti a kutatókat.* Itt utalnék Szilveszter László Szilárd, Balázs Imre József, Lőrincz Csongor, Mészáros Márton, Payer Imre, Harmath Artemisz, Horváth Kornélia, Kerti Anna Emese kritikáira.

Kovács András Ferenc költészete azért egyedülálló, mert olyan korszakhatár küszöbén áll, amely nemcsak poétikai, hanem történelmi-politikai szempontból is jelentős: az 1989-es fordulat az erdélyi magyar irodalmat is jelentősen átírja. Ebben a meglehetősen bonyolult helyzetben születik meg az újfajta, igen termékeny lírai beszédmód. Ezt a lírát a kisebbségi létből fakadó sajtósági történelmi-politikai-társadalmi léthelyzet teszi egyedivé. Kulcsfogalmaim: ideológia, intertextualitás, imitáció, ironia, erdélyiség, identitás és autentikusság.

Írásomban azt vizsgálom, hogy csupán szerepjáték, ironia és utánzás van ezekben a szövegekben, vagy pedig felsejlik a textusok mögött az az autentikus beszédmód, amely a sajtósági erdélyi léthelyzetből fakad. Véleményem szerint Kovács András Ferenc költészete visszahelyezi az erdélyi magyar lírát a regionalitás formai és tartalmi egyediségével a magyar-és világirodalomba. Az intertextusok és maszkok, dialógusok mögött mindig visszaköszön Kovács András Ferenc erdélyisége mint autentikus költői identitás.

Az intertextualitás és erdélyiség Kovács András Ferenc költészetében az összehasonlító irodalomtudomány alapjaira és módszereire kérdez rá, és számos irodalomelméleti kérdést vet fel: 1. Globalizáció-lokalizáció, európaiság-regionalizmus,

*A tanulmány még Kovács András Ferenc 2023. december 30-i halála előtt érkezett közlésre a szerkesztőségbe. Az újraolvasás, újraértelmezés azóta új, tragikus aktualitást nyert. (A szerk.)

világirodalom-kisebbségi irodalom; 2. A regionalitás és interkulturalitás jelentősége a nemzetközi és főként a közép-európai komparatiztikában; 3. A régiók irodalomtörténeti szerepe, a transznacionális irodalomelmélet kialakulása; 4. A poli- illetve dialogikus irodalomelmélet összefüggései a közép-európai komparatiztikában; 5. Az identitás kérdése a közép-európai irodalomban.

A globalizáció a 21. századi kulturális diskurzusban kulcsfogalomává vált. A kulturális globalizáció uniformizál, veszélye, hogy felszámolhatja a különböző kultúrákat, esélye, hogy felismeri a lokalitásban/regionalitásban rejlő lehetőségeket. Ellensúlyozhatja az egyenlőtlen versenyhelyzetet, amelyet eddig a nagy földrajzi centrumok, csomópontok határoztak meg, és kitágíthatja a perifériák, régiók szerepét. A globalizáció egyetemessége ugyanis megfosztja az embert az otthonosság, a sajátosság érzésétől, és identitásválságba sodorja. Ezért értékelődhet fel napjainkban és válhat referenciává a kisebbségek identitásról való tapasztalata.

Az identitás kérdése már az 1980-as, 1990-es években központi fogalomává vált mind a társadalomtudomány, mind a bölcsészettudományok művelői számára. A személyes identitás az egyén önértelmezésével kapcsolódik össze, de szorosan összefügg az őt körülvevő társadalmi és kulturális meghatározottsággal is. Az identitás önazonosság, feltételez egy állandóságot, amely a változások közepette is fennáll. A hagyományos identitásképet a modernség lerombolta, válságba sodorta, a posztmodern pedig illúzióként tekintett rá.

A 2000-es években az európai identitás fogalma is felmerült, főként az Unióval foglalkozó tudományos munkákban. Az európai identitás mint másodlagos identitás jelenik meg az európai fiatalok körében, és olyan kollektív tudatot jelent, amelyben az egyén képes azonosulni az európai értékek sokféleségével. A térséghez köthető identitás regionális identitás, ami a valahová tartozás érzését erősíti. Az alapszükségletek kielégítésén kívül az embernek szociális szükséglete is van. Az önmegvalósítás akkor lehetséges, ha az egyén megkapja az otthonosság érzését, és annak a társadalomnak az elismerését, ahová tartozik.

Az utóbbi évtizedekben az összehasonlító irodalomelmélet egyik kulcsfogalma a *világirodalom* volt. Goethe *Weltliteratur* eszméje a nemzetközi kommunikáció alap gondolatára épült, amely elősegítette a nemzetközi kulturális kapcsolatokat. Az ezredforduló világirodalommal kapcsolatos elméletei David Damrosch, Pascale Casanova, Franco Moretti nevéhez fűződnek. A világirodalomról szóló koncepciók az angol mint globális nyelv hegemoniájára építenek. Ennek az elméletnek a kritikáját fogalmazta meg Emily Apter, aki a globális hegemonia ellenében a multikulturalitást hangsúlyozza könyvében.² A hegemonia hatalma zsarnoksághoz vezet, ezt a kisebbségben élők történelmi tapasztalata is alátámasztja. Az *elismerés* hegeli fogalma oldhatja fel a hegemoniára való törekvést, hiszen ha nincsenek előfeltévéseink, akkor „az egyik pusztakijelentés [...] éppen annyit ér, mint egy másik.”³ Az *elismerés* fogalma azt is jelenti, hogy a szubjektum mások által elismertnek tudja önmagát, és így képes saját identitását megismerni: „Az öntudat csak egy más öntudatban találja meg kielégülését.”⁴

A kelet-európai régiókutatás az összehasonlító irodalomtudományban az első világháború után vált hangsúlyossá, amikor az újonnan kialakult kisebbségek nemzeti önmeghatározása és az identitás kérdése központi problémává vált. A romantika korában kialakult nemzetiségi kérdés új megvilágításba került, a kisebbségek számára ontológiai dimenziót nyert. A helyi sajátosságok keresése, a *couleur locale*, az ideológiák kialakulása a magyar, a szláv, a román nemzeti közösségekben az irodalomra és irodalomtudományra is kiterjedt.

Kuncz Aladár követi az első komparatiztikai lap, a kolozsvári *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* kezdeményezéseit,⁵ és az 1920-as évek végén felveti az európaiság és regionalizmus kérdéskörének kisebbségekkel kapcsolatos gondolatát. Szerinte az erdélyi kisebbség, amely Európában a „legösszefogóbb és legegye-

temesebb” feladata az, hogy a kisebbségi irodalom „művészi és pacifista” eszméit meghonosítsa az európai köztudatban.⁶

Rovatának címe az *Erdélyi Helikonban: Kisebbségi irodalom – világirodalom*. A szerkesztőség már akkor felismerte, hogy a kisebbségi irodalmak csak világvizonylatban tudják meghatározni önmagukat. A cikkek többségében a romániai és külföldi szerzők az egyediség/partikularizmus és egyetemesség/univerzalitás kérdéseire keresték a választ, kitekintésül az akkori Európa más kisebbségeinek (provenszál, ír, katalán, szudétánémet, zsidó) irodalmára.

Kuncz Aladár tanulmányában nem csupán az erdélyi magyar írókat említette meg, hanem mindhárom nemzetet, kiemelve azt, hogy az erdélyi létmód gazdagította a román és a szász kultúrát is, és összekapcsolta a nyugati gondolkodással, szerinte a három együtt élő nemzet a nyugati műveltség alapelveit hordozza. A magyarok közül Apáczai Csere Jánost, a két Bolyait és Kőrösi Csoma Sándort, a románok közül George Coșbuocot és Mihai Eminescut, a szászok közül pedig Honterus és Brukenthal nevét emelte ki.

Jancsó Elemér 1935-ben a magyar irodalmi egység gondolatát hangsúlyozta, aminek eszméje 1867 után nem engedte a sajátosságok, a regionalizmusok kiemelését. A kiegyezés után a budapesti centralizmus szemet hunyt Erdély és a Felvidék eltérő hagyományai és társadalmi rétegzettsége fölött. Jancsó szerint az erdélyi magyar irodalom formában és tartalomban nem hozott újításokat. Az erdélyiség kérdéséről gondolkodva felteszi a kérdést, hogy miben más, mint az általános magyar irodalom? Áprily Lajos és Reményik Sándor költészetéről állapítja meg, hogy van „erdélyi jellege”, amely az elsónél „mitologikus”, a másodiknál pedig egy „új lelkiesség” sajátosságaiban jelenik meg. Szerinte az erdélyi magyar irodalom csupán az összmagyar irodalom „provinciális elágazása”. Ady Endre, aki Jancsó Elemér vitatható elmélete szerint csupán egyfajta kiegészítőként tekintett saját erdélyiségére, 1919 januárjában távozott az élők sorából: „mintegy szimbólumaként saját és nemzete pusztulásának.”⁷

Babits Mihály sem hagyta figyelmen kívül Kuncz Aladár felvetéseit, szerinte a regionalizmus „égető, fájó probléma”, és épp ebből fakadóan mulhatja felül önmagát. Az átértékeléssel és kulturális válsággal teremthet az egyedi sajátosságon túl olyan értéket, amely „fontosat és izgatót” mondhat.⁸ Az *Erdélyi Helikonban* megfogalmazott gondolatok a regionalitással kapcsolatban ma is aktuálisak lehetnek, a kisebbségi irodalmak szerepe felértékelődhet napjainkban.

II.

■ A budapesti *Helikon* folyóirat 2019-es száma⁹ a közép-európai komparatiztikával foglalkozik, és a nemzeti irodalmat, illetve a regionalitás kérdéskörét is érinti. A tanulmányok többsége kiemeli a régió kutatás hiányosságait¹⁰, a szerzők az analógiákra és párhuzamokra, a közép-európai régiók kultúrájának hasonlóságára és kutatására, a regionális komparatiztikai elemzések fontosságára hívják fel a figyelmet. Radnai Dániel Szabolcs egy másutt megjelent tanulmánya bevezetőjében ezt írja ezzel kapcsolatban: „Míg az egynyelvű nemzetállamok konstrukciójánál nagyobb egységekre – európaiságra, közép-európaiságra, kelet-közép-európaiságra vagy az egykori Osztrák–Magyar Monarchiára – vonatkozó integratív irodalomtörténeti koncepciók kidolgozása évtizedek óta tárgya a nemzetközi komparatiztikának, a nemzetnél kisebb egységekre, az azon belüli régiók irodalomtörténeti szerepére annál kevesebb figyelem irányul. Míg a történeti folytonosságra és a földrajzi közelségre hivatkozva gyakran hallunk közép-európai irodalomrendszerről vagy akár a »Monarchiáról mint szövegről« (például Krúdy Gyula műveiben), az már ritkán merül fel bennünk, hogy a magyar nemzeti irodalomtörténetben az egyes kulturális régiók szerepét vizsgáljuk.”¹¹

A szövegköziség elmélete nemcsak az irodalmi szövegekben hozhat létre dialógust, hanem a kultúrák és régiók, ideológiák között is. Berkes Tamás tanulmánya arra világít rá, hogy a hagyományos komparatiztika átalakulóban van, és szükség van egy új szintézisre, ahol a regionalitás mint interkulturális összehasonlításnak a lehetősége jelenik meg.¹²

Korábban Szirák Péter is kiemelte a regionalizmus fogalmának jelentőségét: „az ezredfordulón az irodalmi rendszer átalakulása, a regionalitás átértelmezése is bekövetkezett. A szociokulturális átrendeződéssel, a diszkurzív tér, az elvárások, a politikai-esztétikai elvek, az érvényben levő kódkonfigurációk, az irodalomrendszer környezetének gyökeres átalakulásáról beszélhetünk.”¹³

A régió fogalmát T. Szabó Levente és Radnai Dániel Szabolcs is újraértelmezte, olvasatukban a különböző régiók nem feleltethetők meg a geográfiai, történeti régióknak, a regionalitás náluk a szövegekben létrejövő reprezentáció. T. Szabó Levente könyvében a régió irodalomban betöltött esztétikumára és az ebből fakadó sikerre utal Mikszáth Kálmán esetében, aki a régiós történetet, a palóc régiót textualizálja, olvasashatóvá teszi.¹⁴

A régiók kapcsolatrendszerének vizsgálatához a posztkolonializmus és a gender studies mellett a transznacionális irodalomelmélet módszerei adhatnak támpontokat, hiszen az elmélet nem homogenizálásra törekszik, hanem a különbségek megjelenítésére. A transznacionalitás Julia Kristeva szemléletében¹⁵ nem más, mint a nemzeti kérdésekről való korszerű vita és értelmezés. A transznacionális irodalomelméletben a nyelv, a nemzeti közösségek, a poétika és a narratívák átívelnek a nemzeti és kulturális határokon. Fishkin transznacionális fordulatról¹⁶ értekezik, és arról, hogy az elmélet mennyire átalakította az amerikai irodalomról való gondolkodást. A transznacionális elméletben az egyedi művek létrejötte meghaladja a nemzeti kategóriáját és a transzlokális irodalmi emlékezet történelmi-társadalmi-politikai szempontjait is figyelembe veszi.

Rákai Orsolya Jahan Ramazani a transznacionális poétikájáról¹⁷ értekezik tanulmányában, és megállapítja, hogy Ramazani: „...abból indul ki, hogy a verseknek roppant messzire nyúlik a formaemlékezetük, és a versek formai szerkezete, még ha a lokális vagy a nemzeti viszonyoknak megfelelően átalakítódik és adaptálódik is, gyakran egészen más (vagy több más) kultúrából származik. Ramazanit főként az érdekli, hogyan köt össze egy vers anyaga különféle kultúrából származó formákat, kifejezéseket, trópusokat, hagyományokat. Véleménye szerint a globalizálódás korában még sokkal jellemzőbbé vált ez a korábban is meglévő vonás: a modern költészet olyan képviselőitől kezdve, mint Yeats, Eliot vagy Ezra Pound, akik számára meghatározó volt a dél- és kelet-ázsiai kultúrákkal való találkozás, egészen Dél-Ázsia, Afrika a Karib-térség, (illetve a »globális Dél« egyéb részeiről származó) szerzőiig nagy nehézségekbe ütközik, ha nem egyenesen lehetetlen, a modern és a kortárs költészetet egy bizonyos nemzeti kultúra határain belülként leírni. Hiszen ezek a szerzők (különösen a volt gyarmatokról származók) gyakran Észak és Dél kultúrái között éltek, szocializálódtak és írtak, s ez a sokarcú, egyedi kapcsolatrendszer művészetüknek is meghatározó vonásává vált.”¹⁸

Rákai Orsolya szerint a határon túli irodalmak esetében különös fontosságot kap a transznacionális/transzlokális szemlélet: „A határon túli irodalmakat sokkal inkább a Ramazani által is használt transzlokális fogalma segíthet leírni, mint a posztkolonialis hibriditásé. E leírásnak ráadásul az a haszna is meglenne, hogy láthatóvá tenné a közös, regionális territorialitások egyedi útjait, változatait anélkül, hogy a kultúra kizárólagosan homogén nemzeti kódoltsága miatt ellenségeként kényszerülne leírni környezetét. A kultúra transzlokális fogalma emellett nemcsak a konkrét, regionális keveredések saját arcát tudja megrajzolni, de azon belül rá tud mutatni tőle térben-időben távoli territorialitások meghatározó voltára is anélkül, hogy a megfigyelés aktusában egyértelműen és kizárólagosan el kellene

köteleznie magát egyik vagy másik jellemvonás mellett, megőrizve identitása folyamatos alakulásban, mozgásban létének realitását: szabadságát.¹⁹

Lódi Gabriella tanulmányában²⁰ a fenti kérdéskört vizsgálja a kilencvenes évektől napjainkig a vajdasági magyar novellákban (Tolnai Ottó, Gion Nándor, Lovas Ildikó, Balázs Attila, Szathmári István, Végel László, Szerbhorváth György, Aaron Blumm, Mírnics Gyula, Bencsik Orsolya, Sirbik Attila, Sándor Zoltán szövegeiben). Régió és irodalom kapcsolatát, valamint a szövegek intertextuális párbeszédét elemzi a régió irodalmi hagyományával összefüggésben.

Pécsi Györgyi Tózsér Árpád felvidéki költőről írott monográfiájában²¹ a tágabb régió, a közép-európaiság gondolatát emeli ki. A közép-európai régió irodalma a kezdetektől fogva használ eltérő nyelvi regisztereket: Láng Zsolt, Bodor Ádám, Mészöly Miklós regényei, illetve például Szócs Géza lírája tematizálja a nemzeti nyelv korlátait, több esetben a nemzeti identitás kérdését is.

Az erdélyi/romániai magyar irodalom fogalmának 1918-as körvonalazódása óta számos vita alakult ki a különböző nemzedékek és ideológiák követői között az erdélyi magyar irodalmi diskurzusban: Kristóf György és Gaál Gábor, később Kántor Lajos és Láng Gusztáv, Cs. Gyimesi Éva is próbálja tisztázni a jelzők lehetséges jelentéshálózatát. Balázs Imre József 2015-ben megjelent tanulmánykötetében²² hosszasan tárgyalja a romániai és erdélyi jelző körül kialakult polémiait. Felteszi a kérdést, hogy van-e értelme egyáltalán jelzősíteni az irodalmat, és hozzáteszi, hogy a kilencvenes évektől gyakran fogalmazódik meg az az álláspont, hogy nem létezik külön erdélyi irodalom, csak egységes magyar irodalom. A recepcióesztétika mentén azt az elvet vallja, hogy az erdélyiség az olvasás felől ragadható meg: „Azt gondolom ugyanis, hogy az »erdélyiség« vagy a mára csak történeti konstrukcióként létező »jugoszláviaiság« nem annyira az írásban, sokkal inkább az olvasásban ragadható meg. [...] Mielőtt megpróbálnék valamiféle választ keresni ezekre a kérdésekre, jelezném, hogy az »erdélyi« jelző egy kis korrekcióval megoldja azokat a problémákat, amelyek a »romániai« fogalom terjedelmének időbeli változásai kapcsán merülnek fel. Erdély városokat, falvakat, földrajzi egységeket jelöl attól függetlenül, hogy lakói milyen állampolgárok. Ha úgy tetszik: »tartósabb« fogalom, mint az államhatárok.”²³

Az erdélyiség tehát nem földrajzilag és történelmileg behatárolt fogalom, hanem kulturális fogalom, reprezentáció.

III.

■ Kovács András Ferenc költészetével az ezredfordulón több tanulmány is foglalkozott, és ezekben az elemzésekben az erdélyiség kérdésköre is felbukkan, hiszen a fogalom tematikailag²⁴ és poétikailag/retorikailag is megjelenik KAF költészetében. Szilveszter László Szilárd a *Szent András hava* című verset elemezve az erdélyi magyar irodalmi hagyomány tiszteletének poétikai megformáltságára mutat rá, szerinte a szövegközöttség az Ady Endre emlékezete előtti *tisztelgés*, és *azonosulás* a tradicionális erdélyi alkotói pozícióval.²⁵ Balázs Imre József az erdélyi magyar költészeti hagyományok fontosságát emeli ki Kovács András Ferenc lírájával kapcsolatban, főként a *hangzás* vonatkozásában: „Az a felszabadultság, nyelvi tobzódás, amely később majd Dsida Jenő vagy Kovács András Ferenc verseiben jelentkezik, kétségtelenül előzményként nyúlhat vissza Áprilyhoz...”²⁶ Pápay Szandra az erdélyiséget mint intertextualitást olvassa KAF lírájával kapcsolatban: „Balázs Imre József definíciós javaslatát követve az erdélyiség mint kontextus nem feltétlenül a beszédmódban, szövegalkotásban, hanem egyfajta visszahatásként az olvasási, értelmezési gyakorlatban fogható meg. Kicsit azt is mondhatnánk, hogy az erdélyiség mint jelleg egyfajta intertextusként működik a szövegekben. Egy azonos kultúrhorizonttal rendelkező olvasó dekódolja és kontextusba helyezi; azonban ezen utalások nélkül is interpretálhatóak a szövegek. E nyitott értelmezés ad teret talán leginkább a határon túli irodal-

mak azon kettős – egymást olykor kizáró – késztetésének, hogy anélkül tudjon bekapcsolódni egy szélesebb irodalmi, kulturális hagyományba, hogy emellett ne kelljen feladnia a saját kulturális meghatározottságát se.”²⁷

Ebben a tanulmányban az Áprily-lírához való kapcsolódás lehetséges módozatait vizsgálom. Áprily a helytállás transzilvanista ideológiájának²⁸ kidolgozói közé tartozott a helikoni triász tagjai, Reményik Sándor és Tompa László mellett. Kovács András Ferenc, aki esszéjében²⁹ az utolsó romantikus költőnek aposztrofálja Áprily Lajost, kihangsúlyozza, hogy elődjét nem tekinti transzilvanistának, a transzilvanista szimbólumokat, a kisebbségi líra jelképeit nyomasztónak tartja. Ezért az ideológia helyett az esztétikumot emeli ki, amelybe beletartozik a természetlira és maga a Tündérbert is.

Az Áprily-lírárt a szakirodalom természetliráként kanonizálta, verseinek zeneisége, tiszta rímei a szóbeli költészeti hagyományt idézik, a népköltészet dallamvilágát szövegezik meg, néhol ráolvasásszerű ritmussal. Németh László szerint: „Tiszta hangra törekvő lírikus, aki nyugodt és biztos épületet akar a versnek ebben a földrengésében s a régi formák falai mögé menekszik vissza. [...] Versei: elégiák, életérzés: melankólia. Töretlen tükrű tó kifelé, de tiszta vizén át fölismerhetők a melankólia tápláló forrásai. [...] A kifejezés áhítatát, a természet tiszta sugallatát s ahogy ő mondja: az ember dallamát őrizte meg nekünk. Egyike azon művészeknek, akik nem utat törve, de tiszta és komoly szívüket felmutatva válnak új idők követévé.”³⁰ Költészetében egyszerre jelennek meg klasszicista és impresszionista elemek, ugyanakkor líráját tudatosan ciklusokba rendezte. Lászlóffy Aladár szerint „A formát ismerő hegedűvirtuóz olyan poeta doctusok korában, mikor még illetet versszerű verset írni; s mindenek ellenére, Erdély egyik legmodernebb költője ő, akiben az igazí, antikban gyökeredző világirodalmiság rezonál végül.”³¹

Nemes Nagy Ágnes³² *Áprily és a természet* című tanulmányában³³ megállapítja, hogy: „Túlzás volna Áprilyt az objektív líra művelői közé sorolni; inkább azt mondhatjuk, hogy műve átmenet a romantikus természetlira és az objektívnek nevezett líra némely tendenciája közt. Áprily, aki a századeleji nagy Nyugat-nemzedék fiatalabb kortársa volt, s a vele egyívásúakkal, Reményik Sándorral, Tompa Lászlóval, másokkal, a nagy magyar szimbolizmusnak későbbi, erdélyi hajtása, gyakran teszi ránk azt a benyomást, mintha egyrészt régibb, archaikusabb volna a magyar lírában végbement századeleji fordulatnál, mintha szorosabban kapcsolódna például Aranyhoz, mint a többiek, másrészt mintha előretalna a szimbolizmus utáni, sőt jóval utáni költői változásokra, mindenekelett a tárgyiasítás iránti hajlamával (ahogy bizonyos értelemben Arany is *odahat* vagy *odahathat*). A természeti tárgy Áprilynál nemcsak téma, hanem közeg, beszédmód, amely által érzelmi tartományai, tartalmai kifejeződnek.”³⁴

Mészáros Márton KAF *Pictura et sententia. Áprily Parajdon* című versét elemezve³⁵ megállapítja a címben rejlő humanisztikus költészetoktatás metaforáját: a lírai én mesterétől verset írni tanuló diák, akitől az imitációelv sem idegen. Ezekből a versekből mintha hiányozna a KAF-lírában oly sokat emlegetett ironia, helyét átveszi az ideológia pátozásának enyhülése és a líra új hangjainak keresése. Az Áprily-intertextus más versekben is megjelenik. KAF *Egy kisázsiai költőre* című versében Áprily Lajos *Vers vagy te is* című szövegének sorai lelnak visszhangra:

„s nem vigasztal, hogy *vers voltál te is* –
lyra, poesis, ez meg az... De mérték:
élet lehettél volna, s félheted,
hogy bármikorra *vers lehetsz megint* –
makacs mosoly, megfontolt fájdalom
vagy életeddel játszó értelem.”

A szövegben textualizálódik Áprily szerelmi költészete, ahol a vers a kedves metaforája. A vers, lyra, poesis magyar és antik elnevezései a nyelv otthonosságának és örökkévalóságának lehetőségét sejtetik a költői sors hontalanságával szemben.

Kovács András Ferenc *Karácsonyi énekek* című verse a *Hajnali csillag peremén* (2007) című gyermekvers-kötetben jelent meg. KAF számos gyerekverset írt, és ezek a versek a játékoságra, a nyelv hangszereltségére és ritmikusságára, a zeneiségre támaszkodnak. Nem tesz kivételt ez alól a választott vers szövege sem, amelyben többféle rétegzettség figyelhető meg: egyrészt átíródik Áprily két verse: a *Hóhullásban* és a *Regösök húrján*, másrészt a Kriza János által lejegyzett *Ószékely regesek dalának* Áprily-olvasata jelenik meg. A cím jelzi a keresztény népszokásokhoz való kapcsolódást, a textuson túli, orális költészet irányába való elmozdulást. A szöveg folytatja azt a költészet-történeti hagyományt, amelyet Arany János, József Attila, Nagy László, illetve Weöres Sándor is képvisel, és amely a népköltészetben, esetünkben a regélés/regölésben keresi a sajátosságát, az egyediséget.

Áprily egyik verse, a *Hóhullásban* című nem az eredeti szöveg refrénjét tartja meg, hanem a kezdősorral helyettesíti azt: *Porka havak hulladoznak...* Ezzel a nyitóképpel adja meg a gyerekkorba való visszatekintés lehetőségét, amelyet az élet szakaszai követnek az ifjúságtól a halálig. A regélés és természet örökkévalóságával szemben az emberi élet halandóságának tragikuma jelenik meg. Az előző vers az eredeti szöveg első sorát ismétli, a másik vers az eredeti szöveg második sorát, és megőrzi az eredeti refrén sorát. Ennek az Áprily-versnek a címe: *A regösök húrján* kereset szerkezetbe foglal egy pillanatot, képisége tematizált, a Brueghel-képre való utalás révén. A természet idealizált képét: „Nyúlak, rókák játszadoznak, de hó reme róma. / Mintha fenn a havas erdő tündértanya volna” negatív metaforák sora töri meg: „Hegyes szárnyú ragadozó nyílall át a kéken”, „Már borul is. Viharszelek új hajakat hoznak”. A lírai én távolsgártató, megfigyelő szerepe tehetetlenségére utal.

Kovács András Ferenc szövegében újra átíródik a refrén: „...regő reme róka” „de hó reme róka” helyett, a regő-regölés alakja válik hangsúlyozottá.

„Porka havak hulladoznak, regő reme róma,
Csonka gyertyák gulladoznak, regő reme róma.
Duda dunnyog, kutya nyávog, regő reme róma,
Repedt égről hull a vályog, regő reme róma.
Nem vagyunk mi hitvány népek, regő reme róma,
Csak az élet cibált, tépett, regő reme róma.
Nincs aranyunk, drága mirhánk, regő reme róma,
Fonák, rongyos már az irhánk, regő reme róma.
Hát betértünk a gazdához, regő reme róma,
Kössön minket szamarához, regő reme róma.
Áldassék meg a marhája, regő reme róma,
Kis családja, nagy karámja, regő reme róma.
Ha van néki egy rőt ökre, regő reme róma,
Tele lesz a seprős vödre, regő reme róma.
Ha van szíve s szalonnája, regő reme róma,
Ragyogóbb lesz a dunnája, haj regő-rejtem!”

Ebben a szövegben olyan archaikus rétegek figyelhetők meg, amelyeknek gyökerei a népi drámához, maszkos alakoskodáshoz, a kereszténység előtti pogánynak nevezett népszokásokhoz nyúlnak vissza. A regölés hungarikum,³⁶ a Kárpát-medence magyarságára jellemző, honfoglalás előtti vitatott értelmezésű³⁷ dunántúli és székellyöldi falvakhoz kötődő termékenységvarázsló rítus. A magyar folklorisztika a karácsonyi ünnepkörhöz kapcsolja a szövegeket, amelyek népszokásaink legrégebbi emlékeihez kapcsolódnak. A regös³⁸ vitatott eredetű szó, de elsődleges jelentése ének-

mondó: „A történeti és folklorisztikai fejtegetések során ki fog derülni, hogy a regösök emléke egész a pogánykorig visszanyúlik, s hogy a nevükkel kapcsolatban levő népszokás eredetileg a téli napfordulat keleti eredetű pogány ünnepéhez tartozott. Ez ünnep maradványai az összes európai népeknél megtalálhatók. Hozzánk a nyugati avar végek hódolói közvetítették. Ezért a végbeli határőrök népszokása lett.”³⁹

A vers zeneisége, a felező nyolcas és az átírt refrén ráolvassászerű ritmikussága a szavak élőszóbeli elsődlegességére hívja fel a figyelmet.⁴⁰ Az alliterációk és a szavak akusztikája felerősíti a hangzást, hangzó szöveg esetében akár a kiáltásig/révülésig fokozódhat beszéd. A refrén ritmizáltsága és a halandzsaszerű szavak is a ráolvassások szertartására hasonlítanak, amely a kognitív tudat helyett a szenzualitásra van hatással. A vers harmadik sorában a hangzás kakofóniába csap át: „*Duda dunnyog, kutya nyávog*” - a ritmus rendezettségét átveszi a káosz, és ehhez a jelenítéshez kapcsolódik a negyedik sorban megjelenő kisebbséget érintő trauma kollektív ontologikus tapasztalata: „Repedt égről hull a vályog”, majd az ezt követő sorok: „Nem vagyunk mi hitvány népek... Csak az élet cibált, tépett... Nincs aranyunk, drága mirhánk... Fonák, rongyos már az irhánk.” Ezeket a sorokat követi a regölés dramaturgiájának elmaradhatatlan része, az áldás és a kérés, a történelmi tapasztalat targikumát enyhíti a kollektív hagyományban/nyelvben való létezés.

A következő versben is megjelenik egy Áprily-intertextus, bár rejtetten: *Szabadvendég. Vendégkoszorú egy vendégszonettre*. A verset KAF József Attila költészetének centenáriumára írta egy szonettkoszorú 11. versként. A vers egy palimpszeszt,⁴¹ József Attila *Légy ostoba* című versének átírata, amely szintén egy szonettkoszorú része. A versforma választása újklasszicista vonulatának megjelenése mindkét költőnél a forma és a hagyomány előtti tisztelgés, ugyanakkor értékítélet is. A szövegben a József Attila századik születésnapjára született szonettjével dialogizálva Áprily Lajos *Tétőn* című verse és Ady ismert sorai elevenednek meg:

<p>„<i>Minden Egész eltörött.</i>” Ady Endre</p>	<p>Ősz nem sodort még annyi árva lombot, / annyi riadt szót: „<i>Minden összeomlott...</i>” Áprily Lajos</p>	<p>A nagybeteg tér téged inhalál, s a névtelenség ajtót nyit nevedben – más végtelenség támad hirtelen benn, hol <i>összeomlott minden</i>, s kint fal áll... Kovács András Ferenc</p>
--	--	--

A világegész elvesztésének modernségtapasztalata a kisebbségi lírában megkettőződik. Az ismert Áprily-sor a transzilvánizmus egyik alapversévé avatta a szöveget, és posztmodern ekhója a történelmi tragédia mellett az egyéni sorstragédiát fokozza: az el nem ismertség társadalmi tapasztalatát. Az aposztrophé önmegnyugató ekhója a megvalósíthatatlan ideológiákba vetett illúzióval való szembesülés József Attila versében:

„Légy ostoba. Ne félj. A szép szabadság
csak ostobaság. Eszméink között
rabon ugrálunk, mint az üldözött
majom, ki tépi ketrecének rácsát.”

Kovács András Ferenc versének kezdősora: „Légy oly ostoba, mint majd a halál...” a heideggeri halál felé való lét autenticitását hangsúlyozza. Az egyéni élet temporalitásával áll szemben a szó örökléte, lehetséges igazsága. A temporalitás, a társadalom, az ideológiák és az egyéni sors metaforái: a *rács*, az *állatkert*, a *fal* a korlátokat és beszűkültséget jelzik, a lírai én metaforái: a *majom*, az *állatkert közüdvé* a meg nem értettség képei. A kettős tagadással a lírai én tudatában van az el nem ismertség történelmi meghatározottságának, és megfogalmazza azt a kisebbségi ars poeticát, amely a líra, a szó és a beszéd igazságának történelem feletti szerepében hisz.

<p>„Nem lehet soha nem igaz szavad – leszel, erős, békés és szabad vendég mult s jövő asztalainál.” József Attila</p>	<p>„s bár páviáni farka közt ugatván, beszélni olykor mégse bölcs mutatvány – nem lehet soha nem igaz szavad.” Kovács András Ferenc</p>
---	---

Ez az ars poetica egybecseng az erdélyi költészetben a kétezres években feltűnő metamodern generáció posztmodernhez való viszonyulásával. Az Erdélyi Híradó Kiadó és a Fiatal Írók Szövetsége gondozásában megjelent *A címtelen föld: fiatal erdélyi metamodern líra* antológiájának előszavában André Ferenc és Horváth Benji az újautentikusságra és őszinteségre hívja fel a figyelmet: „A paródia, a nyelvi játék, a hapaxokban tobzódó szópoétika helyére a mondatpoétika kerül, az íróniát egyfajta naiv őszinteség járja át, az intertextuális kollázsok helyett egy újkomoly, újautentikus megszólalásmód kerül előtérbe, amely már kevésbé írható le kellő érzékenységgel a posztmodern fogalmi keretei közt. A kétezres évek közepén ez az elmozdulás megfigyelhető többek között olyan szerzőknél, mint Antal Balázs, Csobánka Zsuzsa, Fekete Richárd, Kabai Lóránt, Málik Roland, Németh Zoltán, Simon Márton, Szócs Petra, Tolvaj Zoltán, Toroczkay András, illetve a Telp csoport tagjai.”⁴² A transzilvanizmustól a posztmodernig az erdélyi líra útkereséseinek kulcsszavai: ideológia, pátosz, tragikum, ironia és intertextualitás. Napjainkban a posztmodern eszközei és irányzatai megkérdőjeleződnek, a metamodern műalkotás egyfajta új autenticitást, új érvényességet keres a lírában. Sánta Miriám címadó verse tükrözi ezt az őszinteséget, autentikusságot:

„Talán el kellene mennem innen,
valahova, ahol ha felnézek az éjszakai égre,
fekete lyukak megsemmisítő ereje tekintene vissza rám
és megnyugtatna: te is egy halott csillag fénye vagy,
benned is az utolsókat rúgja a nap a kései télben,
benned is sokan találnak menedéket akkor,
amikor éppen elfogygni készülsz.”

■ JEGYZETEK

1. Kovács András Ferenc: *Scintilla animae*. Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, Kvár, 1995. 74.
2. Emily Apter: *Against World Literature: On the Politics of Untranslatability*. Verso, London, 2013.
3. G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. (Ford. Szemere Samu). Akadémiai Kiadó, Bp., 1979. 49.
4. Uo. 100.
5. Az első magyarországi nemzetközi komparatistikai lapot, az *Összehasonlító Irodalomtörténeti [Irodalomtörténelmi] Lapokat (1877–1888)* Meltzl Hugó és Brassai Sámuel szerkesztette Kolozsváron. 1879-től *Acta Comparationis Litterarum Universarum* címmel új folyamat kezdett, amit 1884-ben ismét megújított. Cikkeit főként magyar, angol, francia, német, olasz és spanyol nyelven közölte.
6. Kuncz Aladár: *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában*. Nyugat 1928. 20. sz.
7. Jancsó Elemér: *Erdély irodalmi élete 1918-tól napjainkig*. Nyugat 1935. 4. sz.
8. „Érdeklődéssel olvastam az *Erdélyi Helikon* egyik közeli számában azt az elméletet, mely szerint a mai Európa lelke önmagának igazán egységes és termékeny kifejezéséhez csak éppen a mai országok kultúráinak még kisebb, regionális kultúrákra való szétbomlása, „önmagukat szabadon kifejező regionálizmusok” útján juthat el... Nincs Európában irodalom, melynek számára a saját regionálizmusa élőbb, égetőbb, fájóbb problémát jelentene, mint a magyarnak. De talán, ahol ennyire fáj és él ez a probléma, ott kétszeres joggal lehet remélni, hogy a regionálizmus önmagából növeszthet ki valamit, ami több nála, valamit, ami nem csupán partikuláris érdekű, ami az embert és a mai embert mélyen és lényegesen érintheti. A mai Emberség sorsának gyökeréhez bizonyosan annak az irodalomnak van legtöbb kilátása hozzáférközni, amely Nemzet és Ember viszonyát legforróbban átéli önmagában; s a kulturális válság gyökeréhez az ér, amelyiknek számára

- a saját partikulárizmusa legvitálisabban vált problémává. S itt van a kis irodalmak reménye, hogy fontosat és izgatót mondhassanak ma, amikor a nagyok is alig tudnak ilyent mondani. S itt elsősorban a magyar szellemé: melyet különleges helyzete s egész története predestinált, hogy különös intenzitással élje át az emberi és regionális kultúra összeütközésének akut drámáját. S köztünk magyarok közt is, ki ismerheti erősebb és tragikusabb ízét e könnyes élménynek, mint, amit ismer az erdélyi lélek? És ez az érzés adja meg talán az erdélyi irodalmi mozgalomnak erősítő, kincses öntudatát”. Babits Mihály: *Európaiság és regionalizmus*. Erdélyi Helikon 1930. 1. sz. 3.
9. Helikon irodalom-és kultúratudományi szemle. 2019. 3. sz.
10. Balogh Magdolna: *Mire jó a regionalizmus*. Helikon 2019. 3. 187–200.
11. Radnai Dániel Szabolcs: *Regionális szemlélet a magyar irodalomtörténet-írásban*. In: Szakkollégiumi Füzetek, a Móra Ferenc Szakkollégium Évkönyve, Szeged, 2019. 285.
12. Berkes Tamás: *Közép-európai komparatiztika egykor és most*. Helikon 2019. 3. sz. 299.
13. Szirák Péter: *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*. In: Görömbei András (szerk.): *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*. Kosuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2000. 49.
14. T. Szabó Levente: *A tér képei: tér, irodalom, társadalom. Erdélyiség-képzetek a 19. század közepén*. Komp-Press, Korunk, Kvár, 2008. 68–69., ill. 75.
15. Julia Kristeva: *Nations Without Nationalism*. (Transl. Leon S. Roudiez) Columbia University Press, New York, 1993. 50.
16. Shelley Fisher Fishkin: *Crossroads of Cultures: The Transnational Turn in American Studies*. Presidential Address to the American Studies Association, November 12, 2004. American Quarterly 2005. 1. 17–57.
17. Jahan Ramazani: *A Transnational Poetics*. University of Chicago Press, Chicago, 2009.
18. Rákai Orsolya: *Fogalomfossziliák, identitás-közületek: a transznacionális poétika lehetőségei az individuális, a kollektív és az idegen metszeteinek újragondolásában*. Helikon 2015. 2. sz. 241.
19. Uo. 242.
20. Lódi Gabriella: *Regionalitás és intertextualitás az elmúlt két évtized vajdasági magyar novelláiban*. Tanulmányok 2016. 1. sz. 141–142.
21. Pécsi Györgyi: *Tőzsér Árpád*. Kalligram, Pozsony, 1995.
22. Balázs Imre József: *Erdélyi magyar irodalmi olvasatok*. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kvár, 2015. 12–20.
23. Uo. 18.
24. A *Psalmus Transylvanicus*, és sorban tovább a következő versek: *Erdélyi töredék, Erdélyi tél, Szirventesz erdélyi költőkről, Erdélyi iskolák falára, Gúnyirat Andreas Transylvanus ellen, Erdélyi dísznő, Álmodik a gyomor: Transzszilván gasztrológiai traktátus-töredéke, Ó, Trenszi, Trenszi, Trenszi!, Minority Blues, Lázár René Sándor: Erdélyi harangok, Az transzylván tradíciókról* más és más interpretációját és olvashatóságát teremti meg az erdélyi jelzőnek. Erdélyi magyar költők, kritikusok, akik megjelennek a versszövegek előtti ajánlásokban: Dsida Jenő, Jékely Zoltán, Szilágyi Domokos, Hervay Gizella, Lászlóffy Aladár, Szabédi László, Bogdán László, Balla Zsófia, Markó Béla, Láng Zsolt, Egyed Péter, Farkas Árpád, Ferenczes István, Cs. Gyimesi Éva, Kántor Lajos, Balázs Imre József.
25. Szilveszter László Szilárd: *Identitás-reprezentációk a kortárs erdélyi lírában*. In: Balázs Imre József (szerk.): *Kortárs magyar kisebbségi irodalmak. Posztkolonializmus, gender studies, littérature mineure*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kvár, 2013. 88.
26. Balázs Imre József: *Az erdélyi magyar költészet az 1920-as években*. Nyelv-és irodalomtudományi közlemények 2007. 1–2. sz. 16–17.
27. Pápay Szandra: *A posztmodern metamorfózisa. A Címtelen föld. F fiatal erdélyi modern líra című antológiáról*. Irodalmi Szemle 2021. 3. sz. 36.
28. „Minden ideológia egy adott társadalmi-történelmi helyzetben élő osztály, réteg, csoport válasza az adott helyzet kihívására: öneszmélés, amely a helyzetbe foglalt adottságok és lehetőségek, a helyzet meghatározta érdekek tudatosítását és az utóbbiakból adódó célok programszerű megfogalmazását, valamint a cselekvés irányelveit tartalmazza.” Cs. Gyimesi Éva: *Gyöngy és homok. Ideológiai értékjelképek az erdélyi magyar irodalomban*. Kriterion, Buk., 1992. 16.
29. Kovács András Ferenc: *Szóból a zúgó rengetegét*. In: *Uő: Scintilla animae*, Komp-Press, Kolozsvár, 1995.
- https://reader.dia.hu/document/Kovacs_Andras_Ferenc-Scintilla_animae-10987
30. Németh László: *Két nemzedék*. Magvető, Bp., 1970. 190–195.

31. Lászlóffy Aladár: *Áprily Lajos*. In: Jánosházy György (szerk.): *Erdélyi panteon I*. Mentor, Mvhely, 2001. 63–66.
32. Lásd még Pataky Adrienn tanulmányát: *Nemes Nagy Ágnes Áprily-képe*. Vigilia 2019. 9. sz. 686–693.
33. Nemes Nagy Ágnes: *Áprily és a természet*. Jelenkor 1988. 4. sz. 343–347.
34. Uo. 343.
35. Mészáros Márton: *Áprily Parajdon*. Korunk 2018. 3. sz. 56–61.
36. <http://www.hungarikum.hu/hu/content/reg%C3%B6l%C3%A9s>
37. Verebélyi Kincső: *A regölés hosszú rögös útja*. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Aranymadár. Tanulmányok Tánzos Vilmos tiszteletére*. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriza János Néprajzi Társaság, Kvár, 2019. 791–809.
38. rögös – ‘énekmondó’; ‘jeles napokon a falut járó, énekelő és adománygyűjtő fiatalok egyike’. Származéka: *regöl*. Vitatott eredetű szó. Vagy a rege szó hangutánzó tövéből ered, vagy a révül családjába tartozik, s annak ősi magánhangzós tövéből lett -g névszóképzővel. Az utóbbi esetben a *regölés* az ősi időkre utal, a sámánok révületben előadott szavaira értődött eredetileg. Forrás: <https://www.arcanum.com/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/r-F3964/regos-F39F4/>
- A rejt ige ‘révül’ jelentéssel bírt, az elrejtőzés, a révülés a táltos, illetve a sámán eksztázisát, transzba (megváltozott tudatállapotba) esését jelenti. „Nem halt meg, csak elrejtett!” – mondja a magyar szólás a táltosokról, amikor azok megváltozott tudatállapotba kerülnek. A ‘rejtőző, hevítő hely’ jelentésű rejték áldozatbemutatói szent helyre utalt. A reg, rege, regés, regél szócsoport a ‘melegség, hevület’ alapjelentés köré rendeződött eredetileg, s a sámán hevületére, eksztázisára utalt. A rögös tövét alkotó szó, ami a révül (rejtezik) szavainkban is megtalálható, nyelvünk legrégebbi, feltehetően ugor (talán uráli) rétegeből származik. A rege azt jelentette, amit a sámán hevületében, eksztázisában elmondott. A manysi nyelvben a taram réj azt jelenti, hogy ‘isten heve’, és pupi réj: ‘bálvány heve’. Hunfalvy a révül és rejt szó eredetének egy közös rév-, réj- tőt ad meg. E szavak fő jelentésének a ‘lélekből való elragadtatás’-t nevezi meg. (A révületet kifejező boudug, azaz boldog a ‘szent’ fogalom egyik megfelelőjeként a keresztény terminológia részévé vált, a magas fokú vallásos érzésben gyakran fellépő révületet, elragadtatást a szentség egyik jellemző vonásaként megadva... A „Haj, regő rejtem” (Haj, révüléssel révülők) ráolvasó jellegű regölő mondóka első sora szintén a sámán eksztázisának emlékét őrizi. Itt a haj szellemeket magához idéző hívó szó, felszólítja a természetfeletti lényeket, hogy jöjjenek el hozzá, segítsenek neki, mert bármilyen feladatot is kell elvégeznie, csak segítő szelleme vagy szellemei révén teheti.” Sitkei Dóra: *A honfoglaló magyarok hitvilága és a magyar nyelv*. Ingentia Hungarica, ELTE, Eötvös József Collegium, 3., (Főszerk. Horváth László), 2017. 219.
39. Dr. Sebestyén Gyula: *Regös-énekek*, Athaeneum, Bp., 1902. 331.
40. Kosztolányi is figyelmeztet a hangzó szöveg elsődlegességére, l. Kosztolányi Dezső: *Ábécé a hangról és a szavalsárról*. In: Uő: *Nyelv és lélek*. Osiris, Bp., 1999. 438.
41. „Mert az aligha véletlen, hogy a szövegköziségnek elsősorban a palimpszesztus kitüntetett változata uralkodik Kovács András Ferencnél. Ez ugyanis arra enged következtetni, hogy nem a térbeliség, az egymásutánosság uralja a szövegek összjátékának itt érvényesített poétikáját. Az egymáson keresztül, egymás által és egymás segítségével feltáruuló, időben egymás jelentéseit gazdagító és az irodalmi régiséget csak a közbejövő formák beszédében megértető szövegköziség ezért inkább a transztextualitás (G. Genette) egyik poetológiai esetének lehet a példája.” Kulcsár Szabó Ernő: *Poesis memoriae. A lírai mnemotechnika és a kulturális emlékezet „újraírása” Kovács András Ferenc verseiben*. In: Uő: *Az új kritika dilemmái. Az irodalomértés helyzete az ezredvégen*. Balassi, Bp., 1994. 164.
42. André Ferenc – Horváth Benji: *Metamodernizmus az erdélyi fiatal lírában*. Helikon 2020. 18. sz. 10.